

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ

УДК 327

DOI: 10.24144/2078-1431.2021.2(27).9-17

Ростислав Ботвінов,
доктор наук з державного управління,
доцент

Алла Гірман,
кандидат політичних наук, доцент

Таміла Грачевська,
кандидат історичних наук, доцент
кафедра міжнародних економічних відносин
та регіональних студій
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

ПИТАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу постколоніального пошуку власної ідентичності України. Століття перебування в статусі колонії супроводжувалися репресивними заходами з метою придушення національної ідентичності. Саме це спричинило деструктивний вплив на здатність українського суспільства до побудови держави, що проявилось в період незалежності. Особливу увагу приділено проблемам посткомуністичних політичних трансформацій, специфіці демократичного транзиту в Україні та його впливу на українську зовнішню політику. Охарактеризовано кілька періодів формування напрямів зовнішньої політики України.

Розглянуто роль чинників процесів глобалізації у формуванні зовнішньої політики України. Висвітлено питання побудови європейської безпеки на основі «натоцентризму».

Ключові слова: *зовнішня політика України, НАТО, глобалізація, євроатлантична інтеграція, модернізація, партнерство, угоди.*

The article is devoted to the analysis of the postcolonial search for Ukraine 's own identity. Centuries of colonial status have been accompanied by repressive measures to suppress national identity. This is what had a destructive effect on the ability of Ukrainian society to build a state, which manifested itself in the period of independence. Particular attention is paid to the problems of post-communist political transformations, the specifics of democratic transit in Ukraine and its link to Ukrainian foreign policy. Several periods of formation of directions of foreign policy of Ukraine are characterized.

The authors note that the negative experience of unjustified credibility of the Ukrainian authorities after the Orange Revolution is now taken into account by both

Ukrainian civil society and Western partners, who work together to control the country's internal reform process and work closely together.

The dynamic change of the situation in the world encourages the search for new rational approaches to the formation of foreign policy. The main foreign policy goal for the future is to restore the territorial integrity of Ukraine and strengthen the country's security. Today it is necessary to use new opportunities to increase international prestige, which will be possible only with radical socio-economic changes, a number of reforms.

With the onset of the coronavirus epidemic, world politics has become increasingly complicated. However, Kyiv has a number of alternative ways to continuously advance its integration to the West, without even starting a formal procedure for joining NATO and the EU. NATO is currently promoting a number of Trust Funds in Ukraine, which were established mainly after 2014 in accordance with the decision of the Wales Summit. The funds are aimed at modernizing and addressing issues related to obsolete weapons, cyber defense, radioactive waste disposal and medical rehabilitation.

The role of factors of globalization processes in the formation of Ukraine's foreign policy is considered. The issue of building European security on the basis of «NATO-centrism» is covered.

Key words: *Ukraine 's foreign policy, NATO, globalization, Euro - Atlantic integration, modernization, partnership, agreements.*

Постановка проблеми. Зовнішня політика будь-якої держави є похідною від національних інтересів і відображає ступінь усвідомлення нею власної суб'єктності на міжнародній арені. Сучасна Україна є яскравим прикладом постколоніального пошуку власної ідентичності, головним чином як суб'єкта міжнародних відносин, а її зовнішня політика тривалий час мала наслідувальний і другорядний характер порівняно з рештою галузей державного управління.

Це пов'язано, перш за все, з дуже слабкими ознаками колективної пам'яті державного будівництва. Століття перебування в статусі колонії, які супроводжувалися репресивними заходами для придушення національної ідентичності, не могли не справляти деструктивний вплив на здатність українського суспільства до побудови держави, що проявило себе в період незалежності. Україна в цьому не є винятком. Увесь пострадянський простір, крім країн Балтії, пішов або шляхом злиття кланово-олігархічних інтересів з інтересами держави, або шляхом диктатури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу проблемам посткомуністичних політичних трансформацій, специфіці демократичного транзиту в Україні та його прив'язці до української зовнішньої політики приділено в роботах П. Д'Анієрі, З. Бжезинського, М. Макфола, А. Ослунда та ін. [2; 8; 9].

Останніми роками за цим науковим напрямом працювали вітчизняні науковці, як-от: А. Грубінко, С. Федуняк, Л. Чекаленко та ін. [4; 7].

Мета статті. Динамічна зміна ситуації в світі спонукає до пошуку нових раціональних підходів до формування зовнішньої політики держави, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Початок ХХІ століття ознаменувався складними трансформаційними процесами, які зумовлені викликами глобалізації, активізацією етнічних і релігійних чинників, кардинальними змінами міжнародного середовища та системи безпеки. Військово-політична ситуація в світі за останні роки набула якісно нових ознак і продовжує швидко змінюватися, формуючись під впливом потужних і швидкоплинних процесів, які відбуваються у сфері міжнародних відносин.

На формування зовнішньої політики України від самого початку істотний вплив чинили процеси глобалізації в світовому розвитку. На межі ХХ-ХХІ століть почався процес розширення Північноатлантичного альянсу за рахунок країн Центрально-Східної Європи, що свідчило про його прагнення вибудувати європейську безпеку на основі «натоцентризму». Під впливом політики розширення НАТО з другої половини 90-х рр. зовнішня політика України стала зазнавати еволюції від принципів Декларації про державний суверенітет, нейтралітету та позаблоковості, в напрямі євроатлантичної інтеграції, аж до рішення Ради національної безпеки і оборони України в травні 2002 р. про їх перегляд і вступ до НАТО.

Зокрема науковцями було виокремлено кілька періодів формування напрямів зовнішньої політики України. Першим періодом вважають період наступності і становлення – 1991-2000 рр. Відразу після здобуття незалежності українська політична еліта, яка ще вчора була радянсько-комуністичною, повинна була діяти в зовсім іншій реальності. Першочерговим завданням стало створення нормативної бази зовнішньополітичної діяльності держави. Україна, перебуваючи в складі СРСР, була формальним членом міжнародних організацій. Така спадкоємність дозволила молодій державі досить швидко пройти етап становлення дипломатичної служби й ефективно вести зовнішньополітичну діяльність. Через масштабну кризу першої половини 90-х років, яка вразила всі сфери життєдіяльності України, можливо саме дипломатам вдалося пом'якшити зовнішні ризики для держави і зберегти її цілісність.

Зовнішня політика України в цей період характеризується багатовекторністю, що по суті означало скоріше невизначеність. В основних напрямках зовнішньої політики України, документі, прийнятому Верховною Радою в 1993 р., визначалися такі зовнішньополітичні пріоритети – розвиток економічних, політичних і культурних зв'язків з європейськими країнами, міжнародне співробітництво у сфері захисту прав людини і широкомасштабні добросусідські відносини.

Україна в цей період була в основному зорієнтована на вибудовування добросусідських зв'язків, перш за все з прикордонними країнами. Слід зазначити, що всі інтеграційні проекти на пострадянському просторі (за винятком ГУАМ) були продуктом російської зовнішньої політики. Так, СНД створювався трьома лідерами радянських республік у якості компенсатора СРСР. Україна була асоційованим членом Економічного союзу СНД і в 1999 р. увійшла до складу Міжпарламентської асамблеї СНД.

Відносини з Росією займали особливе місце і створювали найбільшу кількість викликів для України. З січня 1992 р., коли Державна Дума Росії

прийняла рішення розглянути конституційність актів 1954 р. про передачу Криму Україні, і до підписання в грудні 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією відносини між двома країнами були досить напруженими. Питання Криму, яке і було головним викликом, вирішили підписанням відповідного договору в травні 1997 р., який передбачав у тому числі базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі до 2017 р.

Іншим зовнішньополітичним викликом цього періоду стала проблема ядерної зброї. Питання про ядерний статус України було вирішене її приєднанням у 1994 р. до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і підписанням у зв'язку з цим Меморандуму про гарантії безпеки (Будапештський меморандум).

З початку 90-х років Україна природним чином вибудовувала свої стосунки з європейськими країнами і організаціями. У 1992 р. Україна оголосила про намір вступити до Ради Європи і стала повноправним членом цієї організації тільки в 1995 р. З 1992 р. Україна є учасницею ОБСЄ.

У 1994 р. Україна підписала угоду «Партнерство заради миру» з НАТО, а в 1997 р. між НАТО і Україною було підписано Хартію про особливе партнерство, яка визначала спільну націленість сторін на утвердження демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі і передбачала більш тісний контакт між Україною і НАТО [6]. Виходячи з цього, в 1998 р. було затверджено програму співробітництва між Україною та НАТО до 2001 р., яка передбачала співпрацю у військовій, політичній, екологічній, інформаційній та космічній сферах, а також спільну боротьбу з тероризмом і розповсюдженням наркотиків. Суттєвими кроками щодо зближення між Україною і НАТО стали засідання спільної Комісії Україна-НАТО на регулярній основі.

Наступний період є періодом невизначеності або боротьби між східним і західним вектором. Факторами впливу на зовнішньополітичні пріоритети та орієнтири України на початку 2000-х була євроатлантична та європейська інтеграція західних сусідів України, з одного боку, та політика Росії з утримання України, з іншого. У зовнішньополітичній сфері це проявлялося як балансування між західним і східним вектором розвитку. Причому, якщо співпраця та інтеграція в західні структури асоціювалася з новими можливостями, розвитком і безпекою і підтримувалася переважно молодим поколінням українців, то східний напрям обумовлювався старими корпоративними зв'язками, зрозумілими корупційними методами роботи і величезними можливостями для спільної діяльності олігархічних структур України і Росії. Ресурсом суспільної підтримки східного, а, по суті, проросійського спрямування зовнішньої політики України було покоління, які ностальгують за СРСР.

Слід зазначити, що євроатлантична та євроінтеграційна складова зовнішньої політики України була присутня переважно в риториці українських лідерів, а от практика як зовнішньої політики, так і розвитку держави свідчила про нарощування тісних зв'язків з Росією. Підтвердженням цього стало створення Росією, Україною, Білоруссю і Казахстаном Єди-

ного економічного простору в 2003 р. Але, оскільки такий геополітичний розворот був неоднозначно сприйнятий українським суспільством, зовнішньополітична риторика стала ширмою, призначенням якої було приховувати реальні процеси.

Значні зміни у зовнішньополітичному дискурсі відбулися в період перебування на посаді президента України В. Ющенка. Події Помаранчевої революції були багато в чому спровоковані незадоволеним суспільним запитом на прихильність принципам демократії і відсутністю прогресу в розвитку країни. На той час замість зовнішньополітичної невизначеності суспільству було запропоновано більш чіткі зовнішньополітичні пріоритети – європейську і євроатлантичну інтеграцію України як послідовний курс на зміцнення національної безпеки, економічного розвитку; розвиток стратегічного партнерства із США, Росією і Польщею; економічних зв'язків з іншими країнами; розвиток регіональної політики, в першу чергу в Чорноморському регіоні; вступ України до Світової організації торгівлі.

Все це сприяло бурхливій зовнішньополітичній активності України в 2005-2008 рр. Серед досягнень української дипломатії можна відзначити вступ до СОТ (2008 р.), підписання Плану дій Україна-ЄС (2005 р.) і початок переговорів по Угоді про асоціацію між Україною та ЄС (2007 р.); інтенсифікацію діалогу Україна-НАТО щодо вступу в Альянс і реалізації необхідних реформ. Із США в 2005 р. було підписано стратегічний документ «Порядок денний нового сторіччя для українсько-американського стратегічного партнерства».

Важливою була зовнішньополітична активність України на регіональному рівні. Відновлено переговори щодо Придністровського конфлікту «Врегулювання через демократію» із залученням в переговорний процес ЄС і США. Також Україна стала одним з ініціаторів створення Спільноти демократичного вибору. Головними цілями було визначено формування демократичного простору безпеки, гуманітарного і соціального розвитку, євроінтеграцію і євроатлантичну інтеграцію.

Відносини з Росією в цей період погіршилися і перейшли у фазу низки «воєн» – енергетичних (газових), продовольчих (антидемпінгові та санітарні розслідування щодо української м'ясо-молочної продукції).

Активна зовнішня політика на той час не могла компенсувати відсутність практичних дій з реформування країни і глибоку соціально-економічну та політичну кризу, яка розвинулася в Україні в 2008-2010 рр. Президент стрімко втрачав авторитет і довіру як всередині країни, так і в іноземних партнерів.

Наступний період ознаменувався загостренням протистояння прозахідного і проросійського політичних дискурсів в Україні. Перемога Віктора Януковича на президентських виборах у 2010 р. стала можливою завдяки політичній апатії, в якій на той момент перебувала більшість українських виборців. Зовнішня політика України знову зробила різкий поворот, що було відразу ж закріплено нормативно-правовими документами – в 2010 р. був прийнятий закон «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», який закріпив позаблоковий статус України як основу зовнішньої політи-

ки. Фактично цей крок означав відмову від євроатлантичної інтеграції. Ще більший резонанс як всередині країни, так і на міжнародній арені створили Харківські угоди між Україною і Росією, теж підписані в 2010 р., якими продовжувалось базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі після 2017 р. в обмін на не зовсім прозору схему надання знижки на газ для України [4].

Проте влада залишила серед зовнішньополітичних пріоритетів інтеграцію в Європейський Союз і продовжила вести переговори про асоціацію між Україною та ЄС.

Криза довіри 2013 р., яка дала поштовх подіям Революції гідності, стала наслідком усіх років імітації руху щодо побудови демократичної і розвиненої європейської держави. Події всередині країни, як і агресивна політика Росії стосовно України, завершили період балансування, або невизначеності. Сьогоднішні зовнішньополітичні пріоритети України включають європейську і євроатлантичну інтеграцію України та тісну співпрацю з країнами ЄС і НАТО. Важливими напрямками можна також назвати співпрацю з Китаєм і зовнішню політику України на регіональному рівні. Відносини із США, звичайно ж, займають особливе місце в зовнішньополітичному українському дискурсі, одна з головних цілей для України – отримати статус Основного союзника США поза НАТО, що розширить можливості співпраці між країнами в оборонній сфері. Окремо на зовнішньополітичному порядку денному знаходиться діяльність України в міжнародних організаціях – ООН, ОБСЄ, Раді Європи, саме майданчики цих організацій і є сьогодні полем правового протистояння між Україною та Росією.

Слід зазначити, що негативний досвід невинуватого кредиту довіри української влади після Помаранчевої революції сьогодні враховується як українським громадянським суспільством, так і західними партнерами, які спільними зусиллями здійснюють контроль над процесом внутрішнього реформування країни і тісно співпрацюють в цьому плані. Така співпраця – щось абсолютно нове у сфері міжнародних відносин.

Сьогодні зовнішньополітичні та внутрішньополітичні завдання для України пов'язані набагато більше, ніж у мирний час. Головна зовнішньополітична мета на перспективу - відновлення територіальної цілісності України і зміцнення безпеки країни. Ці орієнтири передбачають копітку внутрішню роботу з розвитку України, адже та ж євроатлантична інтеграція – це більшою мірою перелік завдань для внутрішньої політики, ніж для зовнішньополітичних зусиль. У 2019 р. Україна недвозначно включила ціль повного членства в НАТО і ЄС у свою Конституцію. Незважаючи на те, що на Варшавському саміті НАТО практично нічого не було сказано про перспективу членства України в Альянсі, експерти сходяться на тому, що виконання затвердженого Комплексного пакету допомоги Україні наблизить країну до стандартів НАТО більше, ніж План дій щодо членства в НАТО. Так само зараз оцінюється і мета вступу в ЄС.

З початком епідемії коронавірусу світова політика ускладнюється з кожним тижнем. Сьогодні Європейський Союз зіштовхується з новою кризою біженців на півдні Європи, важкою ситуацією на Близькому Схо-

ді і в Африці, робить спроби налагодити складні відносини з Туреччиною тощо. Це у свою чергу визначає ситуацію на міжнародній арені. Так, у 2019 р. український політикум був шокований низкою сумнівних західноєвропейських рішень. Йдеться про повернення російської делегації до Парламентської асамблеї Ради Європи, з якої вона була виключена через напад РФ на Україну в 2014 р., або ж про дивний примирливий поворот у риториці Франції щодо Москви. Крім того, у Макрона в інших країнах Західної Європи є прихильники щодо підтримання відносин ЄС з Росією і початку нового партнерства [5].

Проте у Києва є ряд альтернативних шляхів для постійного просування своєї інтеграції на захід, навіть не починаючи поки формальну процедуру вступу до НАТО і ЄС.

Наразі НАТО просуває низку трасових фондів в Україні, які засновано переважно після 2014 р. відповідно до рішення саміту в Уельсі. Фонди спрямовані на модернізацію та вирішення питань щодо застарілого озброєння. На сьогодні в Україні імплементуються такі трасові фонди та програми:

- Логістика та стандартизація (Trust Fund on Logistics and Standardization). Чехія та Польща – провідні країни, Болгарія, Туреччина – країни-учасниці.
- Протимінна безпека, знищення вибухових та протидія саморобним вибуховим пристроям (Trust Fund on Explosive Ordnance Disposal and Countering Improvised Explosive Devices). Словаччина – провідна країна.
- Кібернетичний захист (Trust Fund on Cyber Defence). Румунія – провідна країна, Угорщина, Туреччина – країни-учасниці.
- Медична реабілітація (Trust Fund on Medical Rehabilitation). Болгарія – провідна країна, Естонія, Литва, Словаччина, Туреччина, Угорщина – країни-учасниці.
- Трасовий фонд НАТО з переходу з військової кар'єри на цивільну (Trust Fund on Military Career Transition). Туреччина – країна-учасниця.
- Знешкодження звичайних боєприпасів, стрілецької зброї, легкого озброєння та протипіхотних мін (NATO Trust Fund Project – Phase 2 – Destruction of Small Arms and Light Weapons). Туреччина – країна-учасниця.
- Утилізація радіоактивних відходів (Disposal of Radioactive Waste Trust Fund). Жодна з країн-сусідів не бере участі.
- Програма з розвитку доброчесності (Building Integrity Programme, Phase 3). Болгарія та Польща – провідні країни. Чехія – країна-учасниця.
- Програма з професійного розвитку (Professional Development Programme, Phase 2). Естонія, Литва, Польща, Туреччина – країни-учасниці [3].

Крім того, у 2020 р. було затверджено нові проекти у рамках Програми НАТО «Наука заради миру і безпеки» (SPS) за участю представників

України. Вони зосереджені на захисті солдатів і цивільного населення від хімічного, біологічного, радіологічного і ядерного зараження; застосуванні передових технологій задля підсилення стійкості цивільного населення і національних систем медичної допомоги і реагування на надзвичайні ситуації; розроблення засобів захисту військовослужбовців від загроз біологічного і вибухового характеру і одночасного посилення їхньої енергоефективності. Серед партнерів з країн-сусідів у цих проєктах залучені представники Естонії та Польщі, а також Білорусі [3].

Висновки. Сьогодні уряду України необхідне рішуче використання нових шансів для підвищення міжнародного авторитету, що стане можливим тільки за умови радикальних соціально-економічних змін. Відсутність істотного прогресу в проведенні реформ може закрити шлях до НАТО і ЄС.

Суспільству необхідне оновлене бачення подальшої інтеграції в євроатлантичний простір. Яким би в майбутні роки не був розвиток світу, зміцнення міжнародної та внутрішньої безпеки України, а також її поступове входження і закріплення в різних міждержавних об'єднаннях ліберальних демократій світу залишаються першочерговими завданнями Києва. Навіть в умовах абсолютно нової розстановки міжнародних сил у результаті коронавірусної кризи основи української зовнішньополітичної стратегії можуть і повинні залишитися незмінними. Однак конкретна тактика і втілення цієї стратегії вимагають комплексного переосмислення, творчого доопрацювання і гнучкої адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреас Умланд. Велика геополітика. Яке місце посяде Україна на європейській карті. Шість варіантів. VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/velika-geopolitika-yake-mistse-posyade-ukrayina-na-yevropejskij-karti-shist-variantiv/>.
2. Бжезинський З. Україна і світ: виступ у Національному університеті «Кієво-Могилянська академія» 14 травня 2004 р. *Україна у геостратегічному контексті*. Київ, 2006. С. 69-79.
3. Ганна Шелест. Співпраця України з країнами-сусідами та країнами Балтії у рамках НАТО. URL: <http://fpp.com.ua/spivpratsya-ukrayiny-z-krayinamy-susidamy-ta-krayinamy-baltiyyi-u-ramkah-nato/>
4. Грубінко А. Досвід формування стратегії зовнішньої політики України в умовах становлення незалежної держави: проблеми і перспективи. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 30. Рівне: РДГУ, 2018. С. 105-110.
5. Клімкін Павло, Умланд Андреас. Альтернативні шляхи західної інтеграції України під час та після коронакризи. VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/ru/alternativnye-puti-zapadnoj-integratsii-ukrainy-vo-vremya-i-posle-koronakrizisa/>
6. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text
7. Чекаленко Л. Д., Федуняк С.Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. / за заг. ред. Л. Д. Чекаленко. Київ, 2010. 464 с.

8. D'Anieri, P. 2006. Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 39. Issue 3. p. 331–350
9. Michael, A. McFaul, Anders, Aslund. 2006. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, Carnegie Endowment for International Peace

REFERENCES

1. Andreas, Umland. (2012). Velyka geopolityka. Jake misce posjade Ukrai'na na yevropejs'kij karti [Greater geopolitics: What place will Ukraine occupy on the European map]. *Shist' variantiv. VoxUkraine- Six options. VoxUkraine*. Retrieved from <https://voxukraine.org/velika-geopolitika-yake-mistse-posyade-ukrayina-na-yevropejskij-karti-shist-variantiv/> [in Ukrainian].
2. Bzhezins'kyj, Z. (2006). Ukrai'na i svit: vystup u Nacional'nomu universyteti «Kyjevo-Mogyljans'ka akademija» 14 travnja 2004 r. [Ukraine and the World: Speech at the National University of Kyiv-Mohyla Academy on May 14, 2004]. *Ukrai'na u geostrategichnomu konteksti - Ukraine in a geostrategic context*. Kyi'v, [in Ukrainian].
3. Shelest, Ganna. (2017). *Spivpracija Ukrai'ny z krai'namy susidamy ta krai'namy Baltii' u ramkah NATO. [Ukraine's cooperation with neighboring and Baltic countries within NATO]*. Retrieved from <https://fpp.com.ua/spivpratsya-ukrainy-z-krayinamy-susidamy-ta-krayinamy-baltii-u-ramkah-nato/>[in Ukrainian].
4. Grubinko, A. (2018). Dosvid formuvannja strategii' zovnishn'oi' polityky Ukrai'ny v umovah stanovlennja nezalezhnoi' derzhavy: problemy i perspektyvy. [Experience of formation of strategy of foreign policy of Ukraine in the conditions of formation of the independent state: problems and prospects]. *Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' istorii': Zbirnyk naukovyh prac' Rivnenskogo derzhavnogo humanitarnogo universytetu - Current issues of national and world history: Collection of scientific works of Rivne State University for the Humanities*, 30, 105-110. [in Ukrainian].
5. Klimkin, Pavlo., & Andreas, Umland. (2020). Al'ternatyvni shljahy zahidnoi' integracii' Ukrai'ny pid chas ta pislja korona kryzy [Alternative ways of Western integration of Ukraine during and after the corona crisis]. *VoxUkraine- VoxUkraine*. Retrieved from <https://voxukraine.org/ru/alternativnye-puti-zapadnoj-integratsii-ukrainy-vo-vremya-i-posle-koronakrizisa/> [in Ukrainian].
6. Hartija pro osoblyve partnerstvo mizh Ukrai'noju ta Organizacijeu Pivnichno-Atlantychnogo dogovoru [Charter on a special partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text [in Ukrainian].
7. Chekalenko, L.D., & Fedunjak, S.G. (2010). *Zovnishnja polityka Ukrai'ny (vid davnih chasiv do nashyh dniv) [Ukraine's foreign policy (from ancient times to the present day)]* . Kyi'v [in Ukrainian].
8. D'Anieri, P. (2006). Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 39. Issue 3. p. 331–350 [in English].
9. Michael, A. Anders, Aslund. (2006). *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, Carnegie Endowment for International Peace [in English].